

---

## Fichteova polemika o ateizmu i dostojanstvo čovjeka

Moralni red svijeta računa s čovjekovim radom

---

### Branko Bošnjak

Zagreb

Primljeno:  
24. listopada 1985.

Izvorni znanstveni tekst  
UDK 141.45:177.7:1 (091)

Kako filozofija može objašnjavati pitanje vjerovanja i dokazivanja našeg vjerovanja u božansko vladanje svijetom? Fichte već u početku svog teksta<sup>1</sup> kaže da filozofija može objašnjavati samo fakta, a ona ih ne može proizvoditi. Filozofija niti nagovara niti sebi da nagovarati, naime da li će ljudi vjerovati u božansko upravljanje svijetom. Tu filozofija treba da odgovori na kauzalno pitanje: Kako čovjek dolazi do tog vjerovanja u božje upravljanje svijetom kao ono što srce može željeti?

S tim u vezi Fichte kaže: »Što je zasnovano u umu — jest potpuno nužno, i što nije nužno, jest zbog toga protivumno«. Dakle, to se razlikuje od pobožnog maštanja.

Dolazimo na bitni stav: Ono što nije ne možemo pitati o njegovim razlozima. Svijet možemo promatrati na dva načina, prvi je, da izjednačimo svijet i apsolutni bitak, a drugi je — da svijet tumačimo s transcendentalnog gledišta. U prvom slučaju, svijet je sam sebi uzrok, u sebi ima svoje razloge i sebi je dovoljan. Tu bi bilo potpuno besmisleno svijet objašnjavati iz svrhe neke Intelligencije, koja bi svijet stvarala iz Ništa.

Ako svijet promatramo s transcendentalnog gledišta, tada je to posve drugačije. Tada svijet nije za se postojeći svijet, u svemu što vidimo, vidimo samo pojavu naše vlastite unutrašnje djelatnosti.

Da li u svijetu možemo pretpostaviti neki moralni red? To bi bilo zasnovano vjerovanjem u natčulni svijet, a to opet pokazuje, da svaki dokaz pretpostavlja nešto nedokazano.

*Djelatno Ja* je slobodno i ono samo sebi može postaviti granicu i to putem volje. Uvjerenje o našem moralnom određenju proizlazi iz našeg vjerovanja. Moralitet može biti zasnovan samo kroz samog sebe, a ne logičkom misaonom prisilom.

---

[1] Die Schriften zu J. G. Fichtes Atheismus Streit, hrsg. von Franz Böckelmann, München, 1969.

Ja sebi pretpostavljam *svrhu moraliteta*, to izvođenje je moguće samo kroz mene. Moja cijela egzistencija i čulni svijet kao naše zajedničko boravište, dolaze u odnos prema moralitetu i time se ustanovljuje novi red, koji bi počeo slobodnim bićem, koji je iznad cijele prirode. Ostvarenje misaone svrhe moguće je samo djelovanjem slobodnog bića, što bi uključivalo viši zakon. Time je cijeli svijet dobio za nas promijenjeni izgled.

Transcendentalna teorija to formulira ovako: Svijet nije ništa drugo nego naše unutrašnje djelovanje, dakle naš pojmovnočulni nazor. Nije neobično da je čovjeku potpuno nelagodno pri tome potpunom iščezavanju tla. Na to će praktična filozofija reći da je tvoje određeno mjesto u moralnom poretku stvari, a iz toga slijedi i značenje moralne odredbe — što treba da činiš, jer ti treba da činiš. Naš svijet je čulna materija naše dužnosti. Rezultat moralnog poretka svijeta je vjerovanje u realitet čulnog svijeta, a to se može nazvati objava (otkrivenje, Offenbarung).

To je pravo vjerovanje, taj moralni red je božanstvo (das Göttliche) koje mi prihvaćamo. Taj moralni red konstruirao se pravim činjenjem. To je jedino moguća vjeroispovijest. To znači da moramo vršiti svoju dužnost i time to božansko postaje u nama živo i djelatno.

S tim u vezi Fichte piše da je pravi ateizam zapravo nevjerovanje, i bezbožnost nastaje u tome, da se promišlja o posljedicama svoga djelovanja i da se glas svoje savjesti ne sluša prije nego što se uvjeri u dobar prethodni uspjeh; time se svoj vlastiti savjet uzdiže iznad savjeta boga i sebe se čini bogom. Tko hoće činiti loše, da bi kasnije iz toga proizašlo dobro, jest bezbožnik. U moralnom upravljanju svijetom ne može iz lošeg slijediti i dobro. Opći stav je — ne smiješ lagati pa makar svijet propao, no održanje svijeta ne smije biti zasnovano na laži.

Fichte misli da je time potpuno izveo pojam vjerovanja. »Onaj živi i djelatni moralni red je sam bog, mi ne trebamo drugog boga i ne možemo drugoga shvatiti«. Nema razloga u svijetu da se izađe iz onog moralnog svijeta i da se traži još neko posebno biće, kao uzrok ovome. To može učiniti samo filozofija koja sama sebe loše razumije. Onaj moralni poredak svijeta je apsolutno prvo sve objektivne spoznaje, isto kao što je naša sloboda i moralno određenje apsolutno prvo sve subjektivne spoznaje, koja zasniva i određuje svu ostalu objektivnu spoznaju.

Što bi sad značilo da se u tom postojećem moralnom redu svijeta traži neki uzrok? To bi se biće moralo razlikovati i od nas i od svijeta, ono bi samo moralo imati pojmove i svijest. No što označujete pojmovima: ličnost i svijest? Ono što ste sami u sebi našli i što ste na samima sebi spoznali. No to je vlastita konstrukcija pojmova. Time se je to biće učinilo konačnim i vi niste, kao što ste htjeli, mislili boga, već sami sebe u mišljenju umnožili. Iz takvog bića ne može se objasniti moralni poredak svijeta, kao što ga ne možete objasniti ni iz samih sebe; on ostaje neobjašnjiv, vi niste ništa drugo učinili nego ste praznim zvukom potresli zrak. Da li će to tako biti, mogli ste unaprijed shvatiti. Vi ste konačni i kako konačno može obuhvatiti i objasniti Beskonačnost?

U zaključku Fichte kaže da je jedino apsolutno važeća činjenica — da postoji moralni red svijeta, da je svakom umnom individuumu dodijeljeno određeno mjesto u tom redu i da se računa s njegovim radom. Rezultat toga je da bez plana ne pada kosa s glave niti vrabac s krova, da svako pravo dobro djelo uspijeva, a loše ne uspijeva. Pojam boga kao neke posebne supstancije nemoguće je i protivrječan. To treba otvoreno reći, da bi se prekinulo školsko brbljanje i da bi se uzdigla prava religija.

Fichte je smatrao da je ovim svojim kratkim uvodom dao čitaocu predmetno objašnjenje za Forbergov članak koji iznosi bit novog shvaćanja o religiji. Pogledajmo slijedeći tekst.

### **Razvoj pojma religije (od gospodina Rektora Forberga)**

Na početku rasprave Forberg piše: »Religija nije ništa drugo nego praktično vjerovanje u moralno vladanje svijetom, ili da isti pojam izrazimo na poznatom posvećenom jeziku — živo vjerovanje u kraljevstvo božje koje će doći na zemlju.«

Moralno vladanje svijetom jasno je samo po sebi. Ako je u svijetu tako, da se računa na uspjehe dobra, tada postoji moralno vladanje svijetom. Ako toga nema, tada nema ni moralnog vladanja svijetom. Uzvišeni duh koji svijetom vlada po moralnim zakonima jest božanstvo (die Gottheit), i to je jedini pojam o bogu koji religija treba, odnosno pomoću kojeg religija tek postaje moguća. Spekulativni pojmovi o bogu kao najrealnijem, beskrajnom apsolutno-nužnom biću, strani su religiji, odnosno ravnodušni.

Religija može biti u skladu isto tako dobro s politeizmom kao i monoteizmom, isto s antropomorfizmom kao i sa spirituaizmom. Važno je da je moralitet pravilo svjetskog — vladanja.

Dakle, postoji moralno vladanje svijetom i božanstvo koje upravlja svijetom po moralnim zakonima i tko to vjeruje ima religiju. Sada dolazi pitanje: na čemu se zasniva to vjerovanje? Postoje tri izvora iz kojih se to objašnjava; to su: 1. iskustvo, 2. spekulacija i 3. povijest. Jedno od toga mora biti izvor religije.

Tko bi se držao samo iskustva, prije bi došao do zaključka da je svijet u rukama đavola, jer se događa mnogo zla, odnosno stalno se bore dobro i zlo. Spekulativno traženje boga isto nema izgleda na neki uspjeh, jer se polazi od toga da svijet kao slučajnost mora imati uzor, odnosno da se mora doći iz pojma — na savršenu egzistenciju.

A što je uopće slučajno? Nije li to, čiji se nebitak može misliti? Tada ne bi bilo apsolutno nužnog bića, jer može se misliti nebitak svakog bića. Ili, — nije li slučajno ono što nije uvijek bilo, već je jednom nastalo? Znači, tu postoji nešto što je tome dalo egzistenciju. No zašto mu to apsolutno nužno biće ko-

je je uvijek postojalo nije dalo njegovu egzistenciju prije? Da li nije moglo?

No koje su to bile zapreke koje su prije stajale na putu, a sada su iščezle? I što se dogodilo da je ono promijenilo svoju volju? Tako se apsolutno Nužno pretvorilo u nešto slučajno.

Neki kažu da poredak svijeta nije moguć bez nekog tko će ga urediti. No, po čemu se vidi da postoji red svijeta? Sve što se vidi bilo bi prije satira o božanstvu nego dokaz pohvale njegove egzistencije. Ne bi li iz promatranja svijeta isto tako temeljna bila obrana Satane zbog dopuštenja dobra kao i obrana božanstva zbog dopuštanja zla? Zašto bismo tada išli na zaključak da postoji samo sveti bog.

Dakle religija ne može biti zasnovana ni na iskustvu ni na spekulaciji. Preostaje jedina savjest. Religija je plod moralno čistog srca. Iskustvo i spekulacija nisu dovoljni; samo dobar čovjek ima pravo da spozna religiju, samo čisto srce smije gledati božanstvo, tj. samo se tako do toga dolazi. Zaključak bi glasio ovako: Religija nastaje samo i jedino iz želje dobrog srca da Dobro u svijetu može sobom nadvladati zlo. U lošem srcu takve želje nema. Na zemlji postoji religija dobrog čovjeka, no ne postoji religija lošeg čovjeka. To bi (kao želja) bila religija Satane, pakla, no tako što ne postoji, pa možemo reći da postoji samo pogrešna religija (Irreligion).

Forberg opisuje dosta romantično kako on zamišlja da nastaje religija iz dobrog srca. To je jednostavno, jer dobar čovjek želi da svagdje vlada istina i za istinu se bori. Misaoni ljudi žele naći razloge za istinu, pa bi vladavina istine bila zlatno doba. Na Zemlji treba da se uspostavi kraljevstvo istine. Spajanje takvih misli činilo bi *Republiku učenjaka* (die Republik der Gelehrten). Tu bi odlučivao um i svaki misaoni čovjek bio bi građanin.

Sam Forberg kaže da je kraljevstvo istine ideal koji se neće nikada ostvariti, jer ljudi imaju tako različite misli. Pobjeda Dobrog nad Lošim bila bi zlatno razdoblje za srca. Važno je da se istina širi i drugima prenosi, a to će značiti ipak približavanje idealu. To znači da treba raditi tako *kao da* će zabluda jednom izumrijeti.

Oni koji se ne bave teorijom, iz svog srca žele da dobro pobijedi. Prema tome, oni imaju jedan zajednički cilj — vladavina istine i pravednosti. Ujedinjenjem takvih ljudi stvara se zajednica svetih na Zemlji, a ta zajednica zove se Crkva. Po tom određenju može postojati samo *jedna Crkva*, jer više crkava protivriječilo bi samom pojmu.

Tko ima čisto srce, ne smije se povlačiti pred lošim; on mora stalno jačati dobro, iako svi oko njega mogu raditi suprotno. Treba vjerovati u Dobro i stalno ostati na braniku toga. Radimo kao da (als ob) je tako, i sve će biti bolje i time pokazuješ da imaš religiju. Takav čovjek osjeća se ugodnije u svojoj savjesti i on vjeruje da se cilj božjeg kraljevstva, kao kraljev-

stva istine, može postaviti, iako se od ljudi ne mogu učiniti anđeli.

To bi značilo da je religija dužnost, ali to je religija srca, a ne neka spekulacija. I sada dolazi Forbergova teza koja je izazvala različite diskusije. Forberg kaže da nije dužnost vjerovati da postoji moralno vladanje svijetom ili bog kao moralni vladar svijeta, već da je samo to dužnost — djelovati kao da se vjeruje.

U teorijskim diskusijama može se odlučivati za teizam ili za ateizam, no tu nije riječ o religiji već o spekulaciji. Vjerovati u Dobro — to je religija, a povlačiti se i popustiti zlu — to je varljiva religija (Irreligion). Prava Maksima glasi: »*Ja hoću da bude bolje, iako priroda neće*«.

Na kraju mogu se postaviti slijedeća pitanja: Da li postoji bog? To jest i ostaje nesigurno. (Jer to je pitanje postavljeno samo iz spekulativne radoznalosti i neka pravo bude takvom radoznalcu ako je do sada odbijen.)

Da li možemo svakog čovjeka ohrabriti da vjeruje u boga? Ne. (Jer pitanje je uzeto iz područja vjerovanja u teoretskom smislu, i možda to područje filozofija ne bi trebala izostaviti.) Dalje se kaže da religija nije maksima razuma već volje, zatim da religiozni čovjek radi i teži prema dobru, i da ne vjeruje u pobjedu zla. Pravedno djelovanje nije moguće bez religije.

Na pitanje — da li netko može biti pravedan, a da ne vjeruje u boga, odgovor je — da (jer u pitanju je bez sumnje govor o teoretskom vjerovanju).

Pitanje: Da li ateist može imati religiju? Odgovor: Svakako, jer o čestitom ateistu možemo reći da istog boga u srcu spoznaje kojeg ustima negira.

Religija se može učiti kao što se uči pravednost, strpljenje — vježbom. Nesigurno je da li će se na Zemlji pojaviti kraljevstvo božje kao kraljevstvo istine. Na pitanje, da li se na Zemlji može pojaviti kraljevstvo Satane umjesto kraljevstva božjeg, odgovor je: jedno je toliko moguće i toliko nemoguće, kao drugo.

Ne bi li *religija pakla* bila isto tako temeljna kao religija dobrog čovjeka na Zemlji. Odgovor — pred forumom spekulacije — jedno pred drugim nema ni veću ni manju prednost.

Na pitanje — da li je religija poštivanje božanstva, odgovor je: Nije, jer dokazivanje te egzistencije je nesigurno i ostatak neizvjesno u cijelu vječnost. Tko nešto i najmanje čini samo i jedino zbog boga — praznovjerman je.«

(Fichteov i Forbergov tekst objavljen je u časopisu: *Philosophisches Journal*, herausgegeben von J. G. Fichte und F. I. Niethammer, Jena 1798, Erstes Heft).

Nakon objavljivanja tih članaka nastala je žestoka reakcija.

### Pismo jednog oca svome sinu studentu o Fichteovom i Forbergovom ateizmu

Otac piše sinu (1798) koji studira u Jeni, da je pročitao članke Fichtea i Forberga, koji negiraju tradicionalnu religiju i smatraju da je vjerovanje u boga besmislica. On se ne može načuditi da se takav najgrublji ateizam može predavati na jednom kršćanskom univerzitetu mladima, koji se pripremaju da preuzmu važne obaveze u društvu i Crkvi. Bilo bi dobro kad bi Fichte svoju opskurnu mudrost zadržao za sebe, a ne da to javno iznosi.

Fichte svojom zbrkanom filozofijom ne može objasniti što je vjerovanje, niti dati razloge za vjerovanje. Neprikladnost i smiješnost takozvane Fichteove filozofije vrlo jasno su prikazani u knjizi: *Leben und Meinungen Sempromius Gundiberts, eines deutschen Philosophen*, Berlin und Stettin, 1798. i otac preporučuje sinu da pročita tu knjigu.

Fichte je jasno izrekao da je vjerovanje besmislica. Svijet je apsolutni bitak. S tim u vezi upozorava se na knjigu Davida Humea: *Dialogues concerning natural religion*. Protiv Fichteovih sofizama bilo bi dobro čitati Berkeleyja koji je branio vjerovanje protiv skeptika i ateista. (Razgovor između Hila i Filona.) Dalje otac preporučuje sinu protiv Fichteovih skolastičkih mudrolija (iako se s autorom u cijelosti ne slaže), *Über die Lehre von den Gründen und Ursachen der Dinge*, von Adam Weishaupt, Regensb, 1794.

Forberg bi bio još veći ateist nego Fichte, jer on čak ni moralni red svijeta ne uvažava, već kaže radi *kao da* tako nešto jest. Time je svako kršćansko shvaćanje stavljeno u neizvjesnost. Za Forberga religija nije ništa drugo nego vjerovanje u uspjeh dobre stvari. Svojim shvaćanjem »kao da« Rektor širi sjeme nemoraliteta među mladim ljudima.

U pismu se govori i protiv Kanta (misli se na tekst: *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*) jer i on je zbunio glave mnogih teologa. Moralni zakon je, prema Kantu, za čovjeka dovoljan, što znači da moral ne treba religiju i sve se rješava u okviru praktičkog uma (moguće je da bog jest). Miliijuni ljudi osjećaju pozitivno djelovanje religije i zašto osnivač kritičke filozofije prezire njeno korisno sredstvo i smatra je potpuno suvišnom? Autor pisma priznaje da ima mnogo *praktičnih ateista*, tj. oni se drže kao da vjeruju i prikrivaju svoje uvjerenje i rade bezbožno. No gospoda, prof. Fichte i rektor Forberg, daju *teorijski ateizam* mladima koji će preuzeti različite dužnosti. Što će nakon toga biti s kasnijim generacijama?

Na kraju otac sinu preporučuje još tri teksta za prvi uvid u značenje religije. To su: *Religion, eine Angelegenheit des Menschen* von J. J. Spalding, drugo prošireno izdanje, Berlin, 1798.; za teorijski dio preporučuje: Jerusalemova *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion* etc. Erster Teil, i Sam. Reimarus — *Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion*.

U te tri knjige naći će više bitnih pouka nego u svim Kantovim i Fichteovim spisima. Zatim mu savjetuje da ne gubi vrijeme na studiju te kritičke filozofije (kojoj on ne proriče dug rok, što smatra da se već obistinjuje), niti da se bavi Fichteovom takozvanom filozofijom. Vrijeme treba koristiti za mnogo važnije stvari.

\* \* \*

Kurfürst Friedrich August u svom pismu (Drezden, 18. 12. 1798.) obavještava dvor u Weimaru o časopisu koji su izdavali Fichte i Niethammer, u kojem Fichte širi i propovijeda ateizam i da su poduzete mjere da ga se pozove na odgovornost, te da se takva učenja u školama i na Univerzitetu u Jeni onemoguće.

U Weimaru su podržali zahtjev da se Fichte i Niethammer pozovu na odgovornost zbog izdavanja spomenutog časopisa.

### Fichteov apel publici

U početku svoje rasprave *Apel publici* (1799) Fichte navodi tekst odluke saksonske kneze o konfiskaciji časopisa o čemu se obavještavaju Univerziteti u Leipzigu i Wittenbergu. Zahtijeva se energična borba protiv ateizma i obrana kršćanskog vjerovanja.

Fichte piše da se on mora braniti od napada da je ateist, jer mora braniti svoju građansku egzistenciju i svoju slobodu još za vremena dok mu pripremaju lomaču. *Vanini* je izvukao slamku iz pripremljene lomače na kojoj je trebao biti spaljen i rekao, kad bi bio toliko nesretan da ne vjeruje u boga, ova slamka bi ga uvjerala u postojanje boga. Siromašni Vanini, kaže Fichte, trebao si govoriti prije nego što si došao na to mjesto.

Ako u toj borbi podlegnem, piše Fichte, tada sam došao prerano i božja je volja da sam trebao podleći. I ako on bude jedna nova žrtva za istinu, među dosadašnjim žrtvama, on će ipak svojim stavom pomoći onima koji će kasnije doći. Na ruševinama mučenika za istinu uvijek klija viša sloboda i sigurnost za istinu. Fichte dalje obrazlaže da je ugrožena njegova građanska egzistencija i u njegovom slučaju ugrožena je opća sloboda nauke.

Protivnici će njegove riječi dotle preokretati dok ne dobiju to što žele. I njega će učiniti potpuno crnim, da bi oni izgledali nešto bjelji. U napadu na sebe Fichte vidi napad na cjelokupnu raniju filozofiju, kojoj se na kraju pripisuje ateizam. To bi značilo da ništa više ne bi smio objaviti, da bi imao mira od svojih protivnika, ili da ga potpuno isključe iz društva, čime bi, u literarnom pogledu, bio isključen iz budućnosti. Od protivnika istine ne treba ništa dobro očekivati, stoga se treba braniti, i Fichte piše da će se braniti.

On ističe da bi njegova dovoljna obrana bila već to da preštampa svoj članak zbog kojeg je optužen za ateizam, da čitalac strpljivo pročita što je on napisao. No tamo je govorio za filozofsku

publiku, a ovdje će nešto drugačije govoriti, jer publika je miješana.

Fichte misli da njegov sistem pokazuje da je *cilj* prema kojemu se teži, no koji ni u jedno vrijeme nije održiv, to da naša cjelokupna egzistencija i sve naše djelovanje, tj. da *umno biće* (das Vernunftwesen) bude apsolutno i potpuno slobodno i nezavisno od svega što nije um. O tom cilju najbolje nas poučava unutrašnji glas savjesti.

Tko traži boga izvan moralne Prirode, taj boga nije nikad shvatio i *otuđen* je (entfremdet) od života koji potječe od njega.

Fichte ističe da su moralitet i religija apsolutno jedno: oboje zahvaća natčulno, prvo pomoću činjenja (durch Tun) a drugo pomoću vjerovanja. Religija bez moraliteta je praznovjerje, koje nesretnike vara lažnom nadom i čini ih nesposobnim za bilo kakvo poboljšanje.

Za pravu spekulaciju je jasno da naše cjelokupno iskustvo nije ništa drugo nego produkt našeg predočivanja. Konzekventni idealisti su uvijek prihvaćali, a to prihvaća i skepticizam, da za predstavi nema ničeg što je veže. A što nas spaja i održava? To je Natčulno, čija je pojava u nama naš čulni svijet, to je to što nas drži i primorava da i njegovoj pojavi pripišemo realitet; to je pravo *po sebi* (»An sich«) koje je u osnovi svih pojava, i naše vjerovanje ne ide na pojavu, već samo na njezin natčulni temelj (Grund).

Fichte svojim protivnicima kaže da čovjek treba izgubiti zdrav razum da bi vjerovao u boga kako oni vjeruju, »a moj ateizam se upravo sastoji u tome, da ja svoj razum rado hoću zadržati.« Dokaz boga iz postojanja čulnog svijeta nemoguć je i protivrječan. Fichte kaže da on negira supstancijalnog, iz čulnog svijeta izvedenog boga.

U svojoj obrani Fichte često ističe da on negira supstancijalnog boga, jer to bi moralo biti biće koje ispunjava cijeli beskonačni prostor. Svojim protivnicima Fichte kaže da oni očekuju od boga uživanje i zadovoljstvo, a to s religijom nema nikakve veze. Vi ste pravi ateisti, kaže Fichte, i vi svoga boga podređujete svojim idejama.

U očekivanju blaženstva od boga ne razlikuje se takvo kršćansko shvaćanje od vjerovanja u idole starih religija, samo su se promijenili pojmovi. Fichte kaže da je bog vladar (Regent) natčulnog svijeta, pa za sebe tvrdi da on nije negator boga već branilac religije. Njegovi protivnici nisu u stanju da shvate taj pojam boga niti se mogu do tog stupnja spoznaje uzdići, pa stoga u tom pogledu nisu ateisti, ali oni su bez boga (kad misle o bogu što misle) pa su stoga ateisti.

S religijom je u vezi i moralitet, a moralitet je u vršenju dužnosti zbog same dužnosti, a ne u očekivanju neke nagrade i zadovoljstva, pa bog takvog određenja može ipak imati vrijednost da pomogne slabim policijskim ustanovama.

Ako se bog povezuje sa svijetom na način kako se to danas vje-



ruje, kakav bi to bog bio koji bi skupa sa svijetom propao. Naša filozofija negira egzistenciju čulnog boga i slugu požuda, ali natčulni bog je njoj Sve u Svemu.

U zaključku svoje obrane Fichte kaže da se on i njegovi protivnici kreću u dva potpuno različita svijeta, oni se kreću u čulnom svijetu, a on u natčulnom, oni sve svode na uživanje, a on na čistu dužnost. Stoga im se razlikuju u potpunosti pojmovi: istina, bog, religija. On njihovo mišljenje ne može prihvatiti, no oni bi, kad bi se potrudili, mogli uvidjeti prednost njegovog shvaćanja.

Fichte je uvjeren da će vrijeme biti najbolji sudac u tom sporu. Neće trebati proći mnogo vremena i on će većinu imati uza se. Predstavnik vlade koji su donijeli odluku protiv njega on ne smatra svojim protivnicima, jer oni po svom položaju nemaju ni vremena niti su u stanju da o tome sami prosuđuju, već slušaju svoje savjetnike. No on ovo piše — za publiku koja će o svemu donijeti svoj sud.

S tim u vezi spomenut ćemo da su studenti u Jeni tražili od Zemaljske vlade da se Fichteu omogući da i dalje predaje filozofiju i da je većina njih u Jeni zbog Fichtea, koji je svojim radom pridonio velikom ugledu Univerziteta u Jeni. Prvu peticiju (20. IV 1799.) potpisalo je preko 200 studenata. Nakon odbijanja te peticije pisana je druga (24. IV 1799.), no i to je bilo odbijeno.

U cijeloj stvari navest ćemo neke *Izvatke iz pisama*.

— August Wilhelm Schlegel u pismu Novalisu (Jena, 19. I 1799.) piše da se hrabri Fichte bori za sve nas i ako on u toj borbi podleđe, tada su se opet lomače jako približile.

— Forberg (Saalfeld, 24. I 1799.) piše Fichtu da je njegov tekst »Appellation« izvanredno primljen i da nekoliko primjeraka ide od ruke do ruke. Čestita Fichteu na borbi za istinu.

— Schiller u pismu Fichteu (26. I 1799.) piše da je trebalo svoje mišljenje o religiji iznijeti mirnije i ne ići u polemiku s vladom, jer takav tekst koji je namijenjen teorijskom razmatranju i naučenjacima ne može pravedna i prosvijećena vlada zabraniti, a imao bi podršku i filozofa sa suprotnim uvjerenjem. Schiller dalje kaže da je Fichte sa sebe otklonio svaku optužbu za ateizam.

— Karl August Böttiger saopćava o razgovoru između Wielanda i Goethea (Weimar, 6. II 1799.). Wieland je rekao da ne treba praviti buku ni o čemu ako se to ne razumije. Stoga se on uzdržava da govori o Kantovoj filozofiji. Ni protiv Fichtea neće ništa javno reći iako smatra da je njegov »Appellation« djetinjast, i to ga podsjeća na dijete koje pjeva u mraku kad se boji duhova. Njemu go-ri, rekao je Goethe, i zato više s lomače.

— Schleiermacher u pismu Henrietti Herz (Belin, 5. VII 1799.) piše da je policija posjetila Fichtea i pitala ga da li namjerava da se tu etablira. On je rekao da je to zbog svog zadovoljstva i da ne zna koliko dugo će se tu zadržati. Vjerovatno ga promatra mala policija. Bilo bi mu žao da ima kakvih nepravilnosti. O nekim stvarima još nisam s njim razgovarao, no to ću prvom prilikom učiniti.

— Goethe u pismu J. G. Schlosseru (30. VIII 1799.) piše da mu je žao što su morali izgubiti Fichtea, koji je nesumnjivo sjajna glava. No, dalje piše Goethe, on bi glasao i protiv svog sina, ako bi sebi dozvolio onakav jezik protiv jedne uprave (Gouvernement).

— Jean Paul u pismu Jacobiju (Gotha, 1. IV 1800.) piše među ostalim da prema njegovom mišljenju fichtijanizam (Fichtianismus) neće dugo živjeti, no što pomaže smrt đavola, kad nastavlja živjeti njegova baka i kritička filozofija.

— Henrik Steffens piše (20. IV 1799.): *Što sam doživio* — opisuje stanje kod čitanja peticije i skupljanja potpisa, gdje je bilo i nesporazuma, jer da je navodno Fichte sam svojim postupcima ubrzao svoje otpuštanje.

Steffens dalje kaže da je jednom imao oštru svađu s Fichteom o stavu: *Fiat iustitia pereat mundus*, jer je Steffensu bila neprihvatljiva apsolutna pobjeda formalne moralnosti. No Fichte je tvrdio da se ni pod kojim okolnostima ne smije reći neistina. Steffens mu je tada naveo ovakav primjer: Žena je teško bolesna, a i njezino dijete. Liječnici misle da bi svako uzbuđenje značilo njenu smrt. Dijete umire i ona pita za dijete. Da li joj reći istinu ili ne? Fichte je rekao: treba joj reći istinu i ako će zbog istine umrijeti. Steffens je bio očajan i rekao da je da će lagati i ta laž bit će njegova istina, i nakon toga počeo je plakati.

»Tvoja istina, uzviknuo je Fichte, takva istina koja pripada pojedinačnom čovjeku ne postoji, istina raspolaže sobom, a ne ti s istinom.« »Ako će žena umrijeti zbog istine, neka umre«. Dalje Steffens piše da je Fichte pored sve navodne krutosti svog učenja bio najbolji čovjek, »i uvjeren sam da bi on u navedenim okolnostima lagao i šutio sam«.

\* \* \*

Fichteova polemika o ateizmu podsjeća na Sokratovu Apologiju u kojoj je on (prema Platonu) dokazivao na sudu da ne kvari omladinu, a zatim da nije bezbožnik. No u tužbi nije bilo sporno to da Sokrat uopće ne vjeruje, već je rečeno da ne vjeruje u bogove u koje vjeruje država. I to je bilo točno. On je svojim pojmom daimoniona za sebe oblikovao moralni kriterij i sadržaj savjesti, da ne radi ono što ne treba da radi. Sokrat dakle vjeruje i on ima boga (božanstvo) no svoje, a to se države ne tiče, jer država očekuje da svi građani rade ono kako je u zakonu određeno. Tu ni religija nije izuzetak.

A što onda ako do otvorenog sukoba dođe? Tada je normalno da filozof svoj stav brani. Sokrat je popio otrov, a Fichte je izgubio katedru u Jeni i otišao je nakon toga u Berlin. Fichteu se isto moglo prigovoriti da ne vjeruje na način kako vjeruje društvo, država, odnosno Crkva. I to nije bilo sporno. Sada dolazi do pitanja da li filozofija ima pravo da o religiji i teologiji kaže svoje mišljenje? Filozofija ima na to pravo i to mora učiniti. To je već počela s Ksenofanom, koji je rekao da su mitove oblikovali ljudi prema svom shvaćanju i svojoj boji kože. Aristotel je dokazivao da

je bog mišljenje mišljenja i da nema veze sa svijetom, jer ako bi se za svijet brinuo, tada bi i sebe degradirao i bavio bi se onim što je od njega niže. Spinoza je boga unio u prirodu i došao do određenja supstancije koje glasi: *Deus sive Natura*.

No Pascal je izričito naglasio da bog filozofa nije bog objave, pa to uvijek treba imati na umu. Da li je na to mislio i Fichte? I Fichteu je stalo do toga da filozofski pojam boga što više zasnuje — no pitanje je da li to može imati masovni izraz i zamijeniti vjeru i njene institucije. To nije bilo realno, jer filozofija govori individualno, a vjerovanje masovno.

Fichteovo određenje boga kao moralnog poretka svijeta negira zasebnost boga izvan prostora i vremena, pa je očito time negirao objavlenu religiju. Hegel je duhovito primijetio da je Spinoza bio optužen za ateizam, a on u stvari ima previše boga. Isto je s Fichteom. Ako je cjelokupni moralni poredak Svijeta — gdje svatko ima svoje određeno mjesto, pravo božanstvo, tada stvarno tu boga ima mnogo, no ipak nema boga na način kršćanskog vjerovanja. Stoga prigovor o ateizmu u odnosu na postojeće vjerovanje stoji, a to i Fichte priznaje, ako se pod božanstvom misli to što Crkva službeno uči i vjeruje, i tko će odlučiti? Fichte je bio uvjeren da će odlučiti vrijeme i da će kasnije shvaćanje dati njemu za pravo. No to ni do danas nije riješeno u smislu odluke, jer se takve stvari ne mogu rješavati kao matematičke formule.

Fichte svjesno suprotstavlja svoje uvjerenje službenom vjerovanju jer on misli da pojam boga ne može biti oblikovan po želji srca, tj. nade u nagradu, zadovoljstvo, sreću, blaženstvo i slično, što nas očekuje, ako budemo revnosno činili ono što uči Crkva. Takav bog dobio bi oznake epikurejske želje (u vulgarnom smislu) i ne bi bio dostojan poštovanja. Očekivati od boga da svima nama pripremi takvu idealiziranu budućnost besmisleno je i to pokazuje da takvi vjernici ni ne misle na boga, već isključivo na sebe. Dakle, bog naših želja i strasti je idol i nema nikakve veze s pravim pojmom religije.

Tu sada dolazi preokret. Fichte neće svijet deducirati iz boga, niti boga iz svijeta, jer svijet može i propasti, pa što bi onda bilo od boga? Takve dedukcije ne bi vodile ničemu. Božanstvo je ideal, a to se vidi u poretku koji je moralan, što znači pravedan i istinit. Mi istinu vidimo u cjelini svijeta, tu vidimo i red i moralnost, pa u tome učestvujemo na svoj način — kad vršimo svoju dužnost, prema tome redu (božanstvu), a ne kad očekujemo od boga neku svoju korist, dobit, zadovoljstvo — dakle općenito uživanje.

Tako što ne može se očekivati od Fichteovog boga, jer moralnost totaliteta je stanje u kojem svatko svojim radom stvara svoje mjesto, a time i svoje pravo. Rad je postao oblik vlastitog otuđivanja, jer bez rada čovjek nigdje ne pripada. Savršenstvo nije apriorizam, već stalno djelovanje koje se uvijek proširuje svakim novim činom. Umjesto očekivanja naslade treba sebe uvrstiti u svjetski poredak, radom, koji je oblik moralnog načina odnosa u cjelini.

Fichte je s pravom uspoređen s Lutherom. No Luther je išao za

idealom Evanđelja i objave čime se se suprotstavio tadašnjoj nereligioznoj praksi katoličke crkve. A Fichte ni ne pomišlja da bi mogao nastaviti na bilo kakvom obliku objavljenog vjerovanja. I jedan i drugi vode religiozne polemike, no svaki na svoj način. Luther je htio evandeoski ideal, a Fichte je to zamijenio filozofskom spekulacijom o moralitetu svjetskog poretka.

S tim u vezi spomenut ćemo i Fichteovo razmišljanje o *dostojanstvu čovjeka*.

Filozofija nas uči da sve tražimo u Ja. Tek kroz Ja dolazi red i harmonija u mrtvo neoblikovanu masu. Jedino od čovjeka širi se pravilnost (Regelmässigkeit) okolo njega pa do granice njegovog promatranja i koliko on tu granicu dalje pomiče, time se pomiče naprijed red (Ordnung) i harmonija. Čovjekovo djelovanje određuje u beskonačnoj različitosti svakome njegovo mjesto, a da jedno drugo ne potiskuje. Ono donosi jedinstvo u beskrajnu različitost. Pomoću njega održavaju se svjetska tijela i postaju samo *Jedno* organizirano tijelo, pomoću njega kreću se Sunca u svojim određenim putanjama. Kroz Ja stoji tu ogroman broj stupnjeva, u njemu je sistem cjelokupnog svijeta duhova, i čovjek očekuje da zakoni koje daje sebi i tome svemu moraju važiti. U Ja laži sigurno uporište — koje se od Ja širi u beskrajni red i harmoniju gdje to još ne postoji, i gdje napreduje kultura čovjeka, istovremeno napreduje kultura svemira (die Kultur des Weltalls).

Sve što je sada bez oblika i bez reda, oblikovat će se pomoću čovjeka u najljepši red, a ono što je već sada harmonično, postat će, prema do sada nerazvijenim zakonima — uvijek harmoničnije. Čovjek unosi red u rasutost i plan u opće razaranje, kroz njega sve oživljuje i smrt postaje novi život.

To je čovjek ako ga gledamo samo kao promatračku inteligenciju (als beobachtende Intelligenz), a što je tek on ako ga mislimo kao praktično djelatnu mogućnost.

Čovjek ne *stavlja* samo *nužni* red u stvari, on njima daje i onaj red koji *svojevoljno* bira, tu gdje on dolazi budi se priroda; kod njegovog pogleda priroda se priprema da od njega dobije novo ljepše stvorenje. Već njegovo tijelo je najoduhovljenije što je moglo biti oblikovano iz materije koja se nalazi okolo njega, tamo gdje on diše zrak postaje čistiji, klima blaža i priroda se razvedruje u očekivanju da će se pomoću njega preobraziti u boravište i u njegovateljicu živih bića. Čovjek naređuje sirovoj materiji da se organizira prema njegovom idealu, i da mu daje tvar koju on treba. Njemu uspijeva da ono što je bilo hladno i mrtvo, postane hranjivo jezgro i osvježavajući plod, u oživljavajuće grožđe, i to će u nešto drugo izrasti, čim mu drugačije naredi. Okolo njega oplemenjuju se životinje, napuštaju svoju divljinu pod njegovim budnim okom i primaju zdraviju hranu iz ruke svoga naredbodavca, što mu one nagrađuju svojevoljnom poslušnošću.

Štoviše, okolo čovjeka oplemenjuju se duše; ukoliko je netko više čovjek, utoliko on djeluje dublje i šire na ljude i to što nosi pravi pečat čovječnosti uvijek je od čovječanstva priznato. Svakom čistom izlivu humaniteta priključuje se svaki ljudski duh i

svako ljudsko srce. Okolo velikih ljudi okupljaju se ljudi u krug u kojem se najvećma približava centru onaj koji ima najveći humanitet. Njihovi duhovi teže i nastoje da se sjedine, da bi oblikovali samo jedan duh u više tijela. Svi su Jedan razum i Jedna volja i tu stoje kao suradnici na velikom jedino mogućem planu čovječanstva. Viši čovjek (Der höhere Mensch) snažno uzdiže svoje razloge na viši stupanj čovječanstva, on gleda natrag i čudj se provlađiji koju je preskočio, viši čovjek traga svojim džinovskim rukama što može dohvatiti.

On ruši kolibe od blata u kojima stanuje. On je nezavisan od svega što je izvan njega, on je sam pomoću sebe i već u kolibi od blata imao je osjećaj te egzistencije u momentima svoga uzdizanja. Njegov duh se snažno otrgnuo od njegovog tijela i opet se u njega dobrovoljno vratio u izvršavanju ciljeva, jer samo pomoću tijela to može izvesti. Čovjek će uvijek biti biće, jer on to *hoće* biti. On je vječan pomoću sebe i iz vlastite snage.

Da li su njegovi planovi ometani? Zadržati ih možete, no što su hiljade i još hiljade godina, u godišnjoj knjizi čovječanstva (in dem Jahrbuche der Menschheit) — što je lagani jutarnji san kod buđenja? On traje i djeluje dalje i što vam se čini da iščekava, jest proširenje njegovih sfera i što vam se čini da je smrt, jest razvijanje za viši život. Pri tome mogu se mijenjati okolnosti, no njegov plan ostaje isti. On stalno proširuje svoj krug djelovanja dok sve ne obuhvati u jedan krug, dok sva materija ne dobije pečat njegovog djelovanja i svi duhovi postanu jedan duh s njegovim duhom.

To je čovjek, to je svaki čovjek koji može reći: *Ja sam čovjek*. Zar ne bi trebao imati imati sveto strahopoštovanje pred samim sobom i uzdrhtati pred svojim veličanstvom? To je svaki koji mi može reći: *Ja jesam*. Bez obzira gdje je tko i što radi i kakvim životom živi, svaki od njih može mi reći: *Ja jesam*. Mogu proći milijuni i milijuni milijuna godina, a što je vrijeme? Ti ćeš sigurno biti na stupnju na kojem *ja* sada postojim i bit ćeš sigurno na stupnju na kojem ću *ja* moći na tebe djelovati, a ti na mene, što znači: *Ja sam sebi Ja*, i svatko tko je svoje *Ja*, tu djeluje. Pri toj misli iščekavaju: Zemlja i Nebo, vrijeme i prostor i sve ograde čulnosti, i zar Individuum ne treba da iščekuje? *Ja* ga ne vraćam u isto. Svi Individui su uključeni u Jedno veliko Jedinstvo čistog duha.

Tim riječima se Fichte zahvalno oprostio od svojih slušača. Na kraju je dodao da se te njegove misli ne mogu smatrati spinocističkim. »Jedinstvo čistog duha jest za mene *nedostižni ideal*, zadnji cilj koji neće nikad biti ostvaren.« (tekst: *Über die Würde des Menschen. Beym Schlusse seiner Philosophischen Vorlesungen, Gesprochen von J. G. Fichte, 1794.*)

\* \* \*

Kako čovjek može reći: *Ja jesam*? To je kao pitanje u filozofiji na različite načine prisutno. Descartes je pošao od stava: *Mi slim, dakle jesam* (Cogito, ergo sum) što je značilo da se u miš-

ljenju može prevladati apsolutni skepticizam i time oblikovati samosvijest kao osnova za mišljenje i egzistenciju. To je bilo razmatranje u odnosu na prevladavanje skepticizma. Kad sam svjestan da mislim, tada i postojim. Time se Ja potvrdilo kao egzistentno.

No prema Fichteovom shvaćanju stav: Ja jesam (Ich bin) znači određenje u stvaralaštvu i dovodenju svega u čovjekov red i u čovjekovu harmoniju. Bez takve djelatnosti Ja nema svoje određenje i ono se ne razlikuje po kvalitetu od svakog drugog postojanja, koje ima svoj ontički sadržaj. Pa djelatnosti Ja postaje svjesno svoje razlike prema Ne-Ja kao nečega što Ja stalno mijenja svojim radom.

Svijet je raznovrstan i postoji čovjeka utoliko — ukoliko je predmet njegovog rada. To je stalan odnos u kojem čovjek savladava svako Ne-Ja kao postavljanje izvan sebe. Tako se stalno stvara i proširuje čovjekov svijet koji nema granica, jer sve što je čovjek uključio u svoje Ja — postaje drugo, pa stoga i stav: *Ja jesam* nije nikad završen. Takvo čovjekovo prisustvo otvara nove horizonte. Kao što je Heraklit rekao da Sunce nije nikad isto, već je uvijek novo, tako i Fichteov stav prema Ja — kazuje da to nije nikad isto Ja, jer ono je uvijek u svojoj djelatnosti novo: *Ja jesam*.

Što bi prema tome bilo čovjekovo dostojanstvo? Odgovor je vrlo jasan. Dostojanstvo je u Ja, koje se definira tako da može reći: Ja jesam. Svako Ja sebe shvaća u svojoj razlici prema drugom, a ono jest kad je angažirano. Ta angažiranost sastoji se u tome da čovjek vanjski svijet preoblikuje prema sebi i za sebe.

Budućnost čovjeka postoji samo u stavu: Ja jesam. Svako jest traje toliko koliko je aktivno. Ako se čovječanstvo shvati kao univerzalno Ja, tada je svako pojedinačno Ja svijet za sebe. To je Demokrit izrazio stavom da je čovjek mikrokozam (mali uređeni svijet). Prema Fichteu, čovjekov svijet je moguć kad Jedno Ja djeluje na drugo Ja, što znači da svako Ja treba dostići stupanj onog višeg i potpunijeg. Ako netko živi još u prvobitno prirodnom stanju i općoj nerazvijenosti, tada je smisao djelovanja — da se takvo Ja uzdiže u pozitivnom smislu i da čovjekov svijet uključi u svoje Ja.

I na kraju dolazimo na pitanje da li je sjedinjavanje svih Ja realan cilj. Sam Fichte smatra da se u taj ideal može vjerovati, ali to neće biti nikad ostvareno. To znači da mi znamo što je nedostiživ ideal i krajnji cilj (jedinstvo svih duhova), no svjesni smo da to nije ostvarivo. Što onda preostaje? Da li se iz utopijskog odnosa može oblikovati realni način djelovanja? Prema Fichteovom mišljenju moguće je iz ideje budućnosti, koja je ovdje dobila oblik ideala, djelovati u mijenjanju sadašnjosti. Cilj je sjedinjenje duhova, a put do toga je dalek, odnosno beskrajn. Takva vizija baš po svom finalističkom određenju nalazi i sredstva za stav: *Ja sam čovjek* (Ich bin Mensch). Utopijsko iz finalizma djeluje kao norma da čovjek bude čovjek. A kada čovjek zakazuje postajući ne-čovjek? Kantov odgovor je — kad čovjeka upotreb-

ljavamo samo kao sredstvo, a ne kao cilj. A prema Fichteu, čovjek je cilj — kad možemo drugo. Ja prihvatiti u njegovoj posebnosti, koja ima univerzalni izraz: Ja jesam čovjek.

I na kraju još ovaj stav: »To je ona točka gdje će mjesto snage ili lukavstva biti općenito priznat sam um kao najviši sudac. *Priznat biti*, kažem ja, jer biti u zabludi i iz zablude povrijediti svoje sugrađane moći će ljudi i tada još; ali oni svi moraju imati dobru volju da se oslobode svoje zablude, i da to shvate i da štetu nadoknade. Prije nego što to doba dođe, mi općenito još nismo pravi ljudi.« (*Über die Bestimmung des Menschen*, B.3 1970).

### Sažetak

#### *Branko Bošnjak / Fichteova polemika o ateizmu i dostojanstvo čovjeka*

Fichte je bio optužen zbog ateizma, jer je ideju boga prikazivao kao svjetski moralni red. Fichte je mislio da je svojom raspravom dao nužno objašnjenje za shvaćanje religije Forberga. Forbergova teza o religiji »kao-da« bila je izvan službenog vjerovanja kao i Fichteova teza.

Fichteovo filozofsko objašnjenje religije bilo je shvaćeno kao nekršćansko, pa stoga i kao ateističko. Fichte je s pravom pisao, ako on u toj borbi podlegne, da demokratske snage još nisu dovoljno razvijene. To se dogodilo i Fichte je morao napustiti Univerzitet u Jeni.

Fichte je apsolutizirao ideju čovjeka i s pravom mislio da je čovjek stalni tvorac svijeta, i to ne samo u sadašnjosti već i u budućnosti, tj. za cijelo čovječanstvo.

To je smisao i dostojanstvo čovjeka.

### Zusammenfassung

#### *Branko Bošnjak / Fichtes Atheismus Streit und die Würde des Menschen*

Fichte wurde wegen Atheismus angeklagt, weil er Gottes Idee als eine weltliche moralische Ordnung ausgelegt hat. Fichte hat gedacht, dass er mit seinem Aufsatz eine notwendige Erklärung für die Auffassung über die Religion von Forberg gegeben hat. Forbergs These der Religion des »Als-Ob« war ausserhalb des offiziellen Glaubens genau wie die These von Fichte.

Die philosophische Erklärung der Religion, die Fichte dargelegt hat, wurde als nicht christlich und deshalb als atheistisch verstanden. Fichte hat mit Recht geschrieben, wenn er in diesem Kampf unterliegen würde, wären die demokratischen Kräfte noch nicht genug entwickelt. Dies trat ein, und Fichte musste die Universität in Jena verlassen und ging nach Berlin.

Fichte hat die Idee des Menschen verabsolutiert und mit Recht gedacht, dass der Mensch als Mensch der ständige Schöpfer der Welt ist und zwar nicht nur in der Gegenwart, sondern auch für die Zukunft, d.h. für die ganze Menschheit.

Das ist der Sinn und die Würde des Menschen.